

ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЗБРОЮ НЕВІЙСЬКОВИХ ЗАХОДІВ У ГІБРИДНИХ ВІЙНАХ СУЧАСНОСТІ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

THE WEAPONIZATION OF NON-MILITARY MEASURES IN MODERN HYBRID WARS: A THEORETICAL ANALYSIS ATTEMPT

Малик І.Р.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

«Об'єктом впливу інформаційних технологій є людський капітал – основний, стратегічний ресурс. Не технології, інвестиції, гроші чи інші матеріальні ресурси, а саме громадянське суспільство, його зрілість, цілісність, активність і культура». Тарасюк В. [1, с. 35]

Американські дослідники інформаційного протиборства загалом та операцій впливу зокрема зізнаються, що здійснення впливу Росії на вибори в США 2016 року стало для них переломним моментом у використанні інформаційних кампаній. Адже до встановлених подій такі операції відбувались «де-інде» та безпосередньо не стосувались всіх та кожного американця. Тоді російські інформаційні війська використовували соціальні медіа, щоб «розхитати ситуацію» щодо гострих політичних питань та дискредитувати Гілларі Клінтон під час загальних виборів. У поєднанні з операціями зі злому та витоку інформації, спрямованих на високопоставленого помічника Клінтон і Національний комітет Демократичної партії, а також спробами зламати виборчі системи багатьох штатів, операція російського впливу представляла безпрецедентний рівень прямого втручання іноземної держави в політику США.

Схожі процеси відбувались і в Україні. До подій 2013–2014 рр., окупації Криму та частин Луганської та Донецької областей інформаційна безпека не ідентифікувалась як пріоритетна у вітчизняній державній політиці.

З урізноманітненням функціонування каналів комунікації та збільшенням їхньої кількості, з появою сучасних інформаційних технологій, із розробкою нових механізмів та методів впливу на людську свідомість виникає потреба систематизації цих процесів, уніфікації визначень та понять та встановлення взаємозв'язків між ними. Системність, в свою чергу, дасть можливість в майбутньому: а) ідентифікувати та встановлювати рівень загрози від інформаційних впливів на рівні особи, суспільства та держави; б) розробляти методи боротьби; в) встановлювати правила захисту та протидії; г) отримати вміння та навички щодо існування в нову еру інформаційного протистояння; д) здобути навички ведення інформаційної боротьби.

В статті розглянуто співвідношення понять «інформаційні операції» та «операції впливу»; окреслено «нарративне упередження» та «нарративне регулювання». Весь цей встановлений інструментарій розглядається через призму перетворення його на зброю у невійськових заходах ведення гібридних воєн сучасності.

Ключові слова: інформаційні операції, операції впливу, нарративи, нарративне регулювання.

American researchers of information warfare in general and influence operations in particular admit that Russia's influence on the 2016 USA election was a turning point for them in the use of information campaigns. After all, before the specified events, such operations took place 'somewhere else' and did not directly concern each and every American. Russian information forces then used social media to 'rock things out of balance' on hot-button political issues and discredit Hillary Clinton during the national election. Combined with information hacking and leaking operations directed against a Clinton's ranking aide and the Democratic National Committee, as well as attempts to hack election systems of many states, the Russian influence operation constituted an unprecedented level of direct foreign interference in USA politics.

Similar processes took place in Ukraine. Before the events of 2013–2014, the occupation of Crimea and parts of Luhansk and Donetsk Regions, information security was not identified as a priority in domestic state policy.

With the diversification of the functioning of communication channels and an increase in their number, with the emergence of modern information technologies, with the development of new mechanisms and methods of influencing human consciousness, there is a need to systematize these processes, unify definitions and concepts, and establish connections between them. Systematicity, therefore, will provide an opportunity in the future: a) to identify and establish the level of threat from information influences at the level of the individual, society and the state; b) to develop methods of struggle; c) to establish rules of protection and countermeasures; d) to acquire skills and abilities to exist in the new age of information confrontation; e) to acquire skills in information warfare.

The article examines the connections between the concepts of 'information operations' and 'influence operations'; 'narrative bias' and 'narrative regulation' are outlined. All this specified toolkit is considered through the lens of turning it into a weapon in the non-military measures of modern hybrid wars.

Key words: information operations, influence operations, narratives, narrative regulation.

Постановка проблеми. Виокремлення складових у загальному процесі (в даному випадку йдеться про гібридні війни) дає усвідомлення особливостей функціонування, розуміння сутності та

створює можливості вироблення алгоритму протидії у випадку виникнення викликів та загроз. Такі закономірності функціонування стосуються також предмету даного дослідження, адже тотальність залучення інформаційних впливів різного рівня, порядку, методів застосування та правил поширення потребують ретельного окреслення, класифікації та, за потреби, встановлення методів протидії. Тож, дане дослідження – це, в першу чергу, спроба аналізу нових понять та явищ, встановлення взаємозв'язку між ними та окреслення їхнього функціонального навантаження у загальному процесі перетворення на зброю невійськових засобів боротьби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основою статті стали дослідження міжнародного аналітичного центру *RAND corporation* «Російська модель пропаганди «Пожежний шланг брехні». Чому це може спрацювати та як цьому протистояти» та «Основи ефективних операцій впливу Рамкова основа для підвищення можливостей армії». Ці аналітичні дослідження/звіти присвячені новітнім викликам та загрозам з боку РФ стосовно країн Європи та США, особливостям здійснення операцій впливу, меті та завданням, які ставить перед собою російська армія до невійськових заходів ведення гібридних воєн. В контексті вивчення та аналізу особливостей ведення гібридних війн сучасності, інформаційного протистояння та модернізації підходів до інформаційної зброї заслуговують на увагу комплексні праці «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь» (ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), «Світова гібридна війна: український фронт» (монографія / за заг. ред. Горбуліна, 2017), «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналіт. доп. (авторами є такі провідні науковці як Д. В. Дубов, А. В. Баровська, Т. О. Ісакова, І. О. Коваль, В. П. Горбулін).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Комплексна проблема – перетворення на зброю невійськових засобів у гібридних війнах – потребує виокремлення та детального аналізу складових процесу. Дослідження розглядає модерні – як іноземні такі вітчизняні – підходи до понять «операції впливу», «нарративне упередження», «нарративне регулювання». Саме ці явища стають визначальними у створенні та формуванні світобачення основного об'єкта впливу – людського капіталу.

Формулювання цілей статті. Завданням дослідження є огляд та аналіз процесів, пов'язаних з перетворенням на зброю невійськових заходів

у гібридних війнах сучасності; перегляд новітніх підходів до поняття «зброя» та модифікацій її застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Поняття «зброя» та особливості її застосування в сучасному світі проходять процес трансформації. Традиційне уявлення про зброю як засіб фізичного знищення чи залякування ворога (опонента) відходить в небуття. Тим паче з огляду на особливості ведення бойових дій, де однією з основних є саме інформаційна складова. Спершу важко уявити та усвідомити, що новини, котрі ви подивились на улюбленому телеканалі можуть бути зброєю, що стрічка повідомлень в Телеграм-каналі – також, що улюблений ресурс транслює художній фільм, котрий також – зброя, а розважальна передача – насправді не зовсім розважальна, а підкидає споживачу контенту варіанти рішень та дій в екстремальних ситуаціях (в тому числі і у випадку військових дій...), що шкільна програма може бути сконструйована таким чином, щоб формувати певні смисли, навчати відповідним вмінням та навичкам, необхідним для боротьби із зовнішнім ворогом, а у мультиплікаційних фільмах, зорієнтованих на дитячу аудиторію – перемагає сила, а не добро, хитрість та свавілля замість відданості та вірності.

Тож, логічним у цій ситуації виглядає запитання: «А коли це почалось? Чому це відбувається? Як протистояти цим процесам?». На цьому етапі слід ще раз усвідомити, що, все ж, людський капітал – це основний, стратегічний ресурс. Зі зміною мислення цього ресурсу відбудеться зміна напрямку його діяльності. Цей логічний зв'язок береться на озброєння ініціатором гібридної війни (агресором) та реалізовується за посередництвом створення та використання різноманітних інформаційних технологій.

Тобто, гібридна війна формує гібридну зброю, застосування гібридної зброї призводить до формування гібридних викликів та загроз, котрі, в свою чергу, потребують відповідних (адекватних) симетричних та асиметричних відповідей. Тож, дослідники гібридних дій агресора та боротьби в інформаційному полі (науковці, історики, політологи, журналісти, аналітики) почали послуговуватись терміном (запозиченим з англійської мови) *вепонізація*, що характеризує явище, коли інформацію використовують як зброю для атаки на інформаційний суверенітет іншої країни [2]

Перетворення на зброю усіх невійськових заходів агресором тісно пов'язане із терміном «операції впливу». Вітчизняний дослідник Запорожець О., після ретельного аналізу цього поняття стверджує, що підходи дослідників до визначення даного терміну можна розділити на дві категорії:

– операції впливу як загальний термін для позначення будь-яких дій акторів міжнародних відносин в інформаційному просторі;

– операції впливу як різновид інформаційних операцій, що не обмежуються військовими кампаніями [3, с. 236–238]. Основу таких операцій становить психологічний вплив задля управління сприйняттям, а згодом і поведінкою цільових аудиторій. Тож, центральним елементом операцій впливу (механізмом їх реалізації) є наративи, що максимально адаптовані до цільових аудиторій (тобто сформульовані у відповідності до потреб, бажань, очікувань та світогляду цієї аудиторії).

Аналітично-дослідницька корпорація RAND операції впливу визначає як «...скоординоване, інтегроване та синхронізоване застосування традиційної дипломатії, інформаційних, військових, економічних та інших спроможностей як за мирних часів, так і у кризовий, конфліктний чи постконфліктний період з метою сформувати погляди, поведінку чи рішення іноземних цільових аудиторій, що відповідають інтересам та цілям держави [4, с. 14].

Іноземні дослідники операцій впливу зазначають, що це не є новим явищем, хоча це саме поняття ще не має чіткого окреслення (визначення). У рамках операцій впливу актори беруть участь у різноманітних діях, спрямованих на те, щоб вплинути на певну аудиторію чи ситуацію з певною метою. Така діяльність може включати тактику дезінформації (наприклад, китайські офіційні особи неодноразово намагалися оскаржити походження нового коронавірусу за допомогою скоординованої кампанії за участю дипломатів, державних мовників і соціальних мереж [5]. Проте операції впливу не обмежуються лише навмисним поширенням оманливої інформації. Цей термін може стосуватись вміння вчасно та під певним кутом подати емоційне повідомлення на певну аудиторію, щоб спонукати до зміни її поведінки; встановити порядок денний, особливо в провідних ЗМІ, щоб сформулювати необхідну тематику обговорення; а також мобілізувати аудиторію задля участі в процесах шляхом сприйняття та поширення конкретного повідомлення.

Операції впливу – це осучаснений, модернізований різновид інформаційних операцій. Вони не обмежуються конфліктами чи війнами, а проводяться (реалізуються) постійно, за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; характеризуються своєю гнучкістю та мобільністю, багатоваріантністю способів і методів впливу на цільові аудиторії, підвищеним рівнем адаптивності до обстановки, множинністю способів та методів застосування тощо. Тобто, операції впливу – це поєднання маніпулятивних методів і технологій та достовірної інформації, яка б викликала довіру цільових аудиторій. В операціях впливу використовується весь інструментарій інформаційних операцій. Проте існує деяка відмінність, що стосується термінів проведення та

реалізації: якщо інформаційні операції, зазвичай, мають більш менш чіткі часові рамки, то операції впливу розраховані на довгострокову перспективу і можуть проводитись безперервно. Інформаційні операції, серед іншого, спрямовані на порушення процесу прийняття рішень супротивником, а операції впливу діють превентивно, до того як супротивник це рішення ухвалить.

Боротьба з операціями впливу є головним пріоритетом урядів, технологічних платформ і організацій громадянського суспільства в усьому світі. Але у цій боротьбі закладена відсутність рівноваги: темпи поширення операцій впливу випереджають здатність дослідницької та політичної спільноти вивчати, розуміти та знаходити ефективні рішення проблем, які створює нова ера цифрової пропаганди. Тобто, така боротьба – це лише реакційна політика щодо нових, модернізованих викликів та загроз у тій чи іншій сфері протистояння [6].

У випадку, коли операції впливу мають іноземне походження, то це будуть скоординовані кампанії, які одна держава здійснює задля впливу на іншу (або певні компоненти її політики), через медіа, включно з соціальними мережами, виробляючи контент, розроблений таким чином, щоб він сприймався як власний контент цільової держави. Основні цілі операцій впливу іноземного походження можуть бути об'єднані та згруповані за такими напрямками:

1. Дискредитація керівництва держави (чи, як мінімум, зменшення до нього довіри) як серед власних громадян, так і в середовищі міжнародної спільноти.

2. Деформація, зміна образу держави в інформаційному просторі. Залучені до цього можуть бути найрізноманітніші, а, подекуди і діаметрально протилежні меседжі. У випадку з РФ, котра здійснювала таку дискредитацію щодо України протягом останніх декількох десятиліть, йшлося про такі тези як «слабкість», «неспроможність», «несамостійність» держави. Поряд з цим, виявляється, українці – «агресивні», «нацисти», котрих потрібно «демілітаризувати». Чи, наприклад, так звані «газові війни» 2008–2009 рр., котрі серед іншого, представляли Україну як ненадійного постачальника (транзитера газу) для європейських партнерів та як перманентну «зону нестабільності».

3. Безпосередній тиск на політичне керівництво з метою прийняття потрібного рішення у політичній, економічній, військовій чи соціальній сфері. Тиск може здійснюватись і задля не прийняття взагалі або уповільнення прийняття якогось рішення – запізніле прийняття рішення може бути неактуальним (яскравий приклад невчасного, невдалого та запізнілого рішення щодо підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС у 2013 році

Таблиця 1

Інструменти операцій впливу

Легальна діяльність	Агенти впливу	Організації прикриття	Ad hoc (спеціально для цього)	Діяльність у кіберпросторі	Дезінформація
діяльність військових аташе	медіа	«братські організації»	шантаж	шпигунство	підробки
традиційна дипломатична діяльність	науковці	спільноти дружби	Заякування	атаки	використання нових медіа
економічні відносини	політичні діячі	громадські рухи	омана	диверсії	приховане мовлення
культурні заходи	релігійні організації	фонди	вбивства		замовні матеріали у ЗМІ
іномовлення	економічні суб'єкти	культурні товариства та центри			
	політичні партії				

За матеріалами: [7, с. 58; 8, с. 16].

призвів до масових протестів всередині країни та втрати влади Президентом Януковичем В.).

4. Нав'язування цільовій аудиторії свого бачення розвитку ситуації, формування причинно-наслідкових зв'язків, призначення відповідальних у негараздах та невдачах (тобто, формування наративу) [8, с. 10–11].

У випадку, коли операції впливу спрямовані на власних громадян, цілі будуть формуватись у відповідності до стратегічної мети. Як от у випадку, коли агресивній політиці Російської Федерації щодо України необхідна підтримка власного населення. У цьому випадку перші три цілі операцій впливу (з перелічених вище) відповідають за необхідністю, а до нав'язування цільовій аудиторії свого бачення розвитку ситуації необхідно додати мотивацію – таку ідею чи комплексне бачення, що сформується у переконання, – котра б гарантувала всебічну підтримку дій політичної влади.

Розрізненість, непослідовність та подекуди полярність сформульованих тез, що транслюються в загальному потоці реалізації операції впливу, створюють враження неконтрольованості та хаосу. Якщо джерела непослідовні, тоді яким чином інформація може бути достовірною? Якщо вони не викликають довіри, то як вони можуть здійснювати вплив? Дослідження, проаналізовані корпорацією RAND показують, що неузгодженість може мати деструктивний вплив на переконання, наприклад, коли одержувачі докладають зусиль, щоб ретельно перевірити непослідовні повідомлення з одного джерела. Однак психологи стверджують, що аудиторія може не помічати протиріччя за певних обставин. Це відбуватиметься у випадку, коли:

– нове повідомлення може мати більший переконуючий вплив; суперечності чи протиріччя у повідомленнях можуть викликати ще більше

бажання зрозуміти, чому відбулась зміна думок або повідомлень. В цьому випадку подається вагомий аргумент для зміни поглядів чи позицій (з метою спонукання до подальших роздумів або отримання все більшої кількості інформації);

– коли видається, що джерело розглянуло різні точки зору, впевненість споживачів у об'єктивності повідомлення є більшою. Тобто, джерело, котре змінює свою думку чи повідомлення, може сприйматися як таке, що приділяє більше уваги темі, тим самим впливаючи на довіру одержувача до останнього повідомлення [9].

Ще одним з аспектів, котрий дозволяє людській свідомості відкидати хаотичні та непослідовні тези чи повідомлення під час формування цілісної картини є «наративне упередження», визначене Золотухіним Д. як схильність людей пов'язувати в єдину історію інформацію з різних джерел (в тому числі непідтвержену) і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між частинами історії, незалежно від того, чи відповідає така історія дійсності чи ні. Процес планомірного створення наративного упередження (або створення інструментів захисту від спонукання наративного упередження) автор (медіаексперт, виконавчий директор громадської організації «Інститут постінформаційного суспільства») називає «наративним регулюванням». Тобто, наративне регулювання – це процес ініціювання мисленнєвої діяльності людини щодо сприйняття та оцінювання реальності таким чином, як того хоче «регулятор». Відповідно, інструментами в такому корегуванні реальності виступатимуть безпосередньо самі історії та процес їх утворення [10].

Високий ступінь наративного регулювання суспільної групи сам по собі не є хорошим чи поганим (етичним чи неетичним). Все залежить від того, хто і з якою метою цей процес організува-

тиме і проводитиме. Наприклад, підтримка війни в Україні більшістю громадян Російської Федерації є проявом такого нарративного упередження та піддається нарративному регулюванню. Ці процеси в подальшому можна використовувати, скажімо, задля «оздоровлення» суспільства, виведення зі стану ворожості та агресії.

Висока ефективність нарративного регулювання підтверджується його великою питомою вагою в інформаційній складовій агресивної політики Російської Федерації по відношенню до України. Україна та українці вже багато років є об'єктом ворожих інформаційно-психологічних операцій, маніпулятивних технологій, майстерної пропаганди, спеціальних інформаційних операцій та фейків, які покликані спотворювати сприйняття дійсності, хаотизувати свідомість людини, впливати на її поведінку, нав'язувати певний (встановлений суб'єктом) порядок денний. Стратегічною метою цих операцій є деконструкція й ліквідація України як держави. Тактичними діями задля реалізації цієї мети є розмивання української ідентичності, розрізнення нації й соціуму, дестабілізація політичної системи, делегітимізація органів державної влади, деконструкція суспільних інституцій тощо. На дискредитацію України та підрив її іміджу працювали такі нарративи (на основі досліджень текстів російськомовного медійного суспільно-політичного дискурсу – інтернет-видання «LIFE» (life.ru), «Politikus.ru» (politikus.ru) та «Русский мир. Украина» (russmir.info), приведених у 2020 р.):

– щодо української держави: Україна – штучно сформований державний конструкт, на території якого існують соціальні групи, що мають різні цінності, ідентичність і мову. Україна – країна під зовнішнім управлінням Заходу. Українська держава перебуває в гострій кризі. Українська економіка не може існувати без торговельно-економічних зв'язків із РФ. В Україні розквітає правий радикалізм, який влада і правоохоронні органи не здатні контролювати». В Україні панує диктатура, це антидемократична європейська країна, де влада обмежує права і свободи громадян. В Україні – громадянська війна.

– щодо української армії: Злочинні дії Збройних сил України на Сході. Звірства українських добровольців. ЗСУ саботують роботу ОБСЄ. ОБСЄ сприяє знищенню населення Донбасу Збройними силами України. В українській армії застосовуються наркотичні речовини. На Сході України воюють іноземці. Українська армія – слабка й на межі краху. Українська армія – корумпована.

– щодо української влади: Українська влада – корумпована. Українська влада – непрофесійна та

неефективна. Українська влада грабує українців. Українська влада – русофобна. Громадянська війна вигідна українській владі.

– щодо Революції Гідності: політична помилка, неправильний вектор України, призвела до русофобії, диктатури. Революція Гідності – це неконституційне силове захоплення влади, державний переворот [11, с. 184–187].

З моменту повномасштабного вторгнення, вочевидь, нарративний репертуар Російської Федерації щодо іміджу України не надто змінився – лише змістились акценти. Так, наприклад, тематика щодо Революції Гідності стала менш актуальною. Натомість теза про український «правий радикалізм» була розвинута, поглиблена та трансформована у «нацизм», «фашизм», «укрофашизм». Відмінність ще й в тому, що до 24 лютого 2022 року нарративне регулювання працювало, серед іншого (як от руйнування зовнішньополітичного іміджу України, створення образу держави- «failed state»), на створення відповідного градусу напруги всередині російського суспільства, котрий би у певний момент зробив можливим (чи навіть необхідним) неприховану агресію проти суверенної держави. Уже в період повномасштабного вторгнення нарративи, котрі продукує РФ, в основному спрямовані на власних громадян – адже як європейські країни, так і США поволі проходять процес «очищення» від російського політичного, економічного та інформаційного впливу. Тож, відпрацьовуються тези про те, що українська влада – непрофесійна, неефективна та русофобна, а українська армія – слабка, на межі краху та корумпована. Задля виправдання військових невдач російської армії з'явився новий набір тез, що працюють на нарратив щодо величч, величності та непереможності російської армії («Ми воюємо з країнами НАТО», «Ще ніколи Росія у війні не була подолана», «Росія захищала та захищатиме росіян, де б вони не проживали»).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Тематика дослідження передбачає виокремлення та аналіз складових процесу вепонізації – перетворення на зброю невійськових засобів ведення гібридних війн. В статті проаналізовано співвідношення явищ «нарративного упередження» та «нарративного регулювання», означено сутність операцій впливу та визначено інструменти, необхідні для їх реалізації. Тут необхідно зазначити, що всі події та явища в зазначеному процесі динамічні з огляду на перманентну модернізацію інформаційної сфери загалом та методів інформаційного протистояння зокрема. Тож, подальші дослідження розкриватимуть та доповнюватимуть усталені поняття, терміни та явища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. Верстюк В.Ф. та ін.; за ред. С.І. Пирожкова / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.
2. «Українці сіли всім на голову». Російська дезінформація щодо українських біженців у соціальних мережах. *Реанімаційний Пакет Реформ* 29.11.2022. URL: <https://rpr.org.ua/news/ukraintsi-sily-vsime-na-holovu-rosiyska-dezinformatsiia-shchodo-ukrainskykh-bizhentsiv-u-sotsialnykh-merezhakh/> (дата звернення: 22.01.2024)
3. Запорожець, О. Операції впливу: концептуальний вимір. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*, 2021, № 9, с. 232–244. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/114/113> (дата звернення: 22.01.2024).
4. Eric V. Larson, Richard E. Darilek, Daniel Gibran, Brian Nichiporuk, Amy Richardson Lowell H. Schwartz, Cathryn Quantic Thurston. Foundations of Effective Influence Operations. A Framework for Enhancing Army Capabilities. *RAND corporation*. 227 P. URL: <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG654.html> (Last accessed: 13.01.2024).
5. Joshua Kurlantzick. How China Ramped Up Disinformation Efforts During the Pandemi, *Council on foreign relation (CFR)*. 2020, September 10, URL: <https://www.cfr.org/in-brief/how-china-ramped-disinformation-efforts-during-pandemic> (Last accessed: 02.01.2024).
6. Alicia Wanless. What's Working and What Isn't in Researching Influence Operations? *Lawfare*. 2021, Wednesday, September 22. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/whats-working-and-what-isnt-researching-influence-operations> (Last accessed: 23.01.2024).
7. «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналіт. доп. / Дубов Д.В. та ін.; за заг. ред. Д.В. Дубова. 2-ге вид. К. : НІСД, 2017. 88 с.
8. Дубов Д.В., Баровська А.В., Каздобіна Ю.К. Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії: метод.мат. К.: УФСБ, 2020. 60 с.
9. Christopher Paul, Miriam Matthews The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model Why It Might Work and Options to Counter It. *RAND corporation*. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> (Last accessed: 25.01.2024).
10. Золотухін Дмитро. Наративне регулювання, або Як ми маємо скористатися методами Іллі Хржановського. *Детектор Медіа*, 2020. 9 травня URL: <https://detector.media/infospace/article/177031/2020-05-09-narativne-regulyuvannya-abo-yak-my-maemo-skorystatysya-metodamy-illi-khrzhanovskogo/> (дата звернення: 27.01.2024).
11. Гречка С.О. Наративні технології моделювання іміджу України в умовах інформаційно-психологічного протистояння. *Young Scientist*. 2020., No 8 (84). С.183–189. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/793/763> (дата звернення: 26.01.2024).